

Nastanak gramatičke tékhne u helenizmu

1. UVOD

1.1. Značajke helenizma

Nakon tridesetogodišnjeg ratovanja u peloponeskim ratovima materijalno iscrpljenom svijetu grčkog polisa preostalo je pola stoljeća do sudbonosne bitke kod Heroneje 338.pr.n.e. Donedavno plemenska država Makedonija osilila se s Filipom II. na čelu i započela ispisivati svoju slavnu stranicu u povijesti starog vijeka osvojivši Atenu, a zatim ubrzo, što novcem što oružjem, i ostale grčke gradove. Politički je Grčka zauvijek izgubila slobodu, ali zauzvrat njena se kultura proširila na svim mjestima kamo je stupila makedonska noga. Aristotelov odgoj Filipova sina Aleksandra razvio mu je ljubav prema kulturnim vrijednostima koja se ispoljila u političkom idealu ekumene – harmonične simbioze Grka, Makedonaca i Perzijanaca u velikom carstvu od Grčke do Inda. I uređenje Aleksandrove države sinteza je grčkog polisa i perzijske podjele na satrapije, dok je grčkom građaninu, lišenom jezične barijere, moguće naseliti bilo koji dio Carstva; on postaje kozmopolit. U političkom životu pojedinac može sudjelovati samo kao činovnik monarhije, a ne više kao aktivan činilac. Nova društvena realnost mijenja duhovnu klimu stvarajući nov sustav vrijednosti i drugačije kulturne interese, tj. sve ono što će povijest kasnije obuhvatiti pod pojmom helenizma. Nakon prerane Aleksandrove smrti 323.pr.n.e. još neučvršćena država raspala se na više samostalnih monarhija od kojih su Grčka i Egipat pod dinastijom Ptolemejevića bili najplodniji nasljednici Aleksandrovih reformi u razdoblju od 3. do 1.st.pr.n.e. do pada pod rimsku vlast. U novim prijestolnicama, Aleksandriji, Pergamu, Antiohiji, Seleukiji,... s Aleksandrovim odgojem započinje tradicija visokog obrazovanja mladih nasljednika i s tim u vezi na dvorovima se sakuplja kulturna elita koja djeluje pod zaštitom režima. Situacija nalikuje na doba prosvjećenog apsolutizma osamnastog stoljeća i najbolje se prati na primjeru Aleksandrije.

Kad je Egipat postao monarhija, Ptolemej I. osniva *Μουσείον*, internat u sklopu dvora kamo se pozivaju istaknuti prirodoslovci, književnici i filolozi iz svih dijelova Grčke. Članovi Muzeja u službi Muza sa svećenikom na čelu (*ιερεὺς τοῦ Μουσείου*), materijalno potpuno zbrinuti, uživaju u lijepom okolišu kao rijetke ptice i svom dušom predaju se znanstvenom radu. Postaju pravi profesionalci čiji rad financira država. Nešto kasnije osnovana biblioteka uz Muzej pohranjuje sve znanje tadašnjeg svijeta u preko 500.000 primjeraka zajedno s manjom knjižnicom uz svetište Serapeja. Uz njen nastanak veže se ime Demetrija iz Falerona, atenskog peripatetika, čovjeka s iskustvom u sređivanju privatne Aristotelove biblioteke.

1.2. Na putu k pojedinim znanostima

Što se tiče kvalitativnih osobina znanstvenog rada u Muzeju, treba istaknuti empirijska istraživanja u prirodnim znanostima, osobito primijenjivane sistematizacije pri usustavljanju svih znanja, te metodološka i terminološka ispreplitanja pojedinih disciplina u djelima svestranih znanstvenika. Oni su matematičari, astronomi, geografi, filozofi. Svakako da takva situacija nije nastala odjednom nego se radala postepeno, uzrokovana mnogobrojnim faktorima od kojih su neki proizašli iz samog duhovnog sistema na

jednom stupnju razvoja, a neki iz društvenih okolnosti. Taj stupanj razvoja dosegnut je u filozofiji s Aristotelom. Razvivši logiku, Aristotel je započeo sistematizirati cjelokupno iskustvo grčke kulture, a i sam se okušao na različitim poljima, položivši temelje pojedinim znanostima: fizici, astronomiji, kemiji, biologiji, gramatici, retorici i psihologiji. Peripatetička škola, koju je osnovao 335.pr.n.e., nastavila je kao znanstveno središte njegovati tradiciju svog začetnika i bila je posrednik u presađivanju te baštine u Aleksandriju.

Centralno mjesto među aleksandrijskim znanstvenicima zauzimaju γραμματικοί. To postaje specijalizirani naziv za filologe Muzeja, a ne više izraz za prve učitelje pisanja i čitanja. Iz njihovih redova bira se predstojnik biblioteke, ujedno i prijestolonasljednikov odgajatelj. Dvije osobine krase gramatičare: Oni su pjesnici—učenjaci (ποιηταὶ ἄμα καὶ κριτικοί), nosioci probuđene svijesti o svršetku jedne epohe koja ih tjera da sakupljaju, obrađuju, klasificiraju i vrednuju djela prošlih generacija. Kroz takvo iskustvo ostvaruju vlastiti pjesnički izraz koji karakteriziraju savršenost forme (τέχνη) i učenost sadržaja (σοφία). Neki od njih nose izričito naziv φιλόλογοι¹ (Erastoten, Apolodor iz Atene), simbol svestranih znanstvenika i umjetnika, između ostalog zaslužnih za prelijevanje termina prirodnih znanosti duže tradicije u sferu teorije književnosti.

Jedno bitno svojstvo Muzeja je da u njemu nema filozofa. Ta je činjenica umnogome odredila tok svih znanstvenih aktivnosti. Prirodne znanosti se razvijaju nesmetano bez metafizičkih okova, a književnost kreće putem kritike teksta, egzegeze i gramatičke analize. Ipak se ne smiju zaboraviti zasluge filozofije, jer su formalno—logički aparat i metodologija znanstvenog rada prvenstveno stvoreni u filozofiji Platona, Aristotela i stoika.

Kako je teklo odvajanje pojedinih znanosti iz filozofije u helenizmu, ovaj rad će prikazati na primjeru jezične znanosti: od glotoloških tema u filozofiji do stvaranja samostalne discipline τέχνη γραμματική u 1.st.pr.n.e.

2. STVARANJE GRAMATIČKE TÉKHNE

2.1. Glotologija pod okriljem filozofije

»Glotologija se tako definiše kao nauka koja obuhvata i izučava jezik u svim njegovim vidovima, uključujući tu fizičke, fiziološke i psihološke karakteristike zvuka i glasa, semantičku i gnoseološku stranu jezika i govora, kulturno—socijalnu funkciju jezika i njegov odnos prema mišljenju i realnosti, zatim strukturu poetskog kazivanja, simboličku vrednost jezika i gramatičku konstrukciju.«²

Ako se ova definicija želi konkretizirati, nedostaju joj komponente mjesta i vremena. Mjesto je Grčka, a vrijeme prethelenističko (prije 323.pr.n.e.), sa specifičnošću koja isključuje element definicije »nauka«, jer glotologija u to doba funkcionira kao »tematski skup« unutar filozofije, jedinog predstavnika naučnog mišljenja. Jezik kao sastavni dio čovjekova postojanja prirodno je sredstvo izražavanja misli i u filozofiji i u dijalektici. Kada je međutim čovjek postao svjestan da je jezik znak³ (o čemu svjedoči već Homer), počinju se postavljati pitanja o porijeklu i prirodi jezika: Tko je davalac

1 Drugačije je kod Kalimaha koji u svom jambu naziva sve aleksandrijske gramatičare filozozima. Očito je da postoji višeznačnost tog naziva u originalnim helenističkim tekstovima.

2 Citirano prema Maricki—Gadanski 1974, 91.

3 Ovdje znak predstavlja samo ime pojedinačnog predmeta (jezični izraz), još nema izgrađenog pojma o predmetu, tj. lingvističkog označenog.

imena predmetima? Kakva veza postoji između imena i njima imenovanih predmeta? Odgovore traže svi pretsokratski filozofi u dva osnovna pravca. Zagovornici **prirodne veze** (φύσει) između imena i stvari argumentaciju provode pomoću etimologije, jer traženjem etimona, prvog istinskog značenja riječi, otkriva se motivirana veza između označenog predmeta i riječi. Primjerice to znači da je glagolu *ρέω* pridruženo baš značenje 'teći' zbog same prirode glasa [ρ] koji je po slušnom dojmu tekući (likvida). Neobjašnjivim primjerima pripisuje se barbarsko porijeklo, ili im se nastoji uspostaviti etimon maštovitim rekonstrukcijama, ili se pak, u praksi kasnijih stoika, pomoću egzaktne analize grupiranjem sličnih riječi ustanovljava stupanj derivacije iz dotičnog etimona. Filozofi manje skloni takvim jezičnim egzibicijama zaključuju u slučajevima pretjeranog etimologiziranja da je davalac imena pri imenovanju stvari postupao arbitrarno i da nazivi predmeta postoje **dogovorno** (νόμῳ, θέσει), bez smislene veze s označenim predmetom.

2.1.1. Platon

Sve glotološko iskustvo dotadašnjih generacija filozofa i sofista obradio je Platon u dijalogu *Kratil* koncentrirajući ga oko ove rasprave φύσει — θέσει, naročito aktualne na prijelazu u 4. st. pr. n. e. Treba imati na umu da je Platon više nego što se obično misli upio mnoge postavke sofista, sličnih po pristupu jeziku suvremenim lingvistima. Naime, oni su učinili prve korake u analizi jezičnog izraza iz čisto praktičnih retoričkih potreba. Protagora je podijelio govor na četiri vrste (molbu, pitanje, odgovor i zahtjev), a njegovi kolege u raspravama Ὁρθότης τῶν ὀνομάτων, bez metafizičkih interesa, radili su na semantici riječi. Zbog stilističkih razloga sofisti istražuju specifična značenja riječi u upotrebi i njeguju preciznost jezičnog izraza (ἀκριβολογία), osobito kod riječi različita oblika a slična značenja, koje će Aristotel u logici i retorici nazvati sinonimima. Mladi Platon u *Kratilu* kritizira dotadašnje jezične spoznaje i, otkrivajući im slabosti, kao da najavljuje smjer svog daljnjeg filozofskog rada. U dijalogu heraklitovac⁴ *Kratil* uporno zastupa tezu o prirodnoj vezi između imena i predmeta, dok ga Hermogen i Sokrat (glavno lice) nastoje razuvjeriti, što im na kraju i uspijeva, pa se *Kratil* mora složiti da je adekvatnost riječi i stvari ustanovljena po navici i dogovoru. Kakva je, dakle, spoznajna uloga jezika, tog nesavršenog i promjenjivog sredstva filozofije? Odgovor na to daje Platon u posljednjim spisima (*Sedmo pismo, Zakoni*) u kojima navodi tri stupnja u procesu spoznaje:

»ἔν μὲν τῆν οὐσίαν, ἔν δὲ τῆς οὐσίας τὸν λόγον, ἔν δὲ τὸ ὄνομα.«

i zaključuje da ime i jezik imaju ograničenu vrijednost u spoznaji biti. Još u *Kratilu* Platon uviđa da je nemoguće ustanoviti istinu o odnosu riječ–stvarnost, i zato se okreće prema **analizi govora**, jer se njime može iskazati istina — što jest, a što nije. Platon prvi pristupa sustavnoj analizi jezičnog iskaza, jer su misli, pravi objekt filozofskog istraživanja, govor u neizrečenom obliku. Najmanju misaonu jedinicu sačinjava rečenica (λόγος), kompleksni jezični znak. Ὄνομα i ῥῆμα su njegovi sastavni dijelovi koji jedino spojeni postaju sredstvo kojim se nešto »postizē«. Ὄνομα je ime, a ῥῆμα stvar izrečena o imenu u logičkom iskazu i kod Platona oni još nemaju vrijednost subjekta i predikata niti imenice i glagola. Oni su jednostavno glasovni znaci (τὰ τῆς φωνῆς σημεῖα) i djeljivi su do najmanjih στοιχεία φωνῆς koji mogu biti vokali (φωνήεντα) i konsonanti (ἄφωνα).

4 Heraklitovci se nazivaju po filozofu Heraklitu (6. st. pr. n. e.) koji je zastupao ideju da se λόγος svemira odslkava kako u prirodi tako i u jeziku, cf. Cassirer 1985, 63 sqq.

Platon, tvorac znanstvenog mišljenja u filozofiji sa zahtjevom da se činjenice dokazuju sustavno pomoću jasnih definicija, na isti je način pridonio tome da se jezična ispitivanja podignu s razine iskustva (ἐμπειρία) kod sofista na nivo τέχνη γραμματική. To znači da su za glotologiju ustanovljeni neki teoretski principi slaganja jezičnih jedinica i postavljeni temelji budućim sintaktičkim kategorijama u razlikovanju ὄνομα – ῥήμα, ali još uvijek čvrsto unutar filozofije.

2.1.2. Aristotel

Aristotelova jezična istraživanja odvijala su se na području logike, retorike i poetike, jer u drugoj polovini 4.st.pr.n.e. još ne postoji gramatika kao posebna grana koja bi obuhvaćala sve vidove proučavanja jezika. U okviru logike Aristotel preuzima postavku »kasnog« Platona o strukturnoj identičnosti jezika i misli, ali joj dodaje psihološki element. Prema tome misli sadržavaju odraz stvari u obliku duševnih utisaka, dok su imena mislima u jeziku pridružena proizvoljno, nezavisno od stvari koje su njima označene. ὄνομα i ῥήμα glavni su značenjski dijelovi govora i stoga višeslojno definirani kao centralni pojmovi logike sudova i kao gramatički pojmovi u retorici i poetici. ὄνομα je, dakle, glasovni sklop s dogovorno pridruženim značenjem, bez vremenskog određenja čiji sastavni dijelovi zasebno nemaju značenja, a ῥήμα se razlikuje po tome što imenu pridružuje vremensko značenje i označava ono što je o imenu rečeno. Premda su ὄνομα i ῥήμα definirana u odnosu prema označenom, tj. za potrebe logike, Aristotel ih na drugim mjestima precizira i morfološki: ὀνόματα obuhvaćaju bezvremenske kategorije imenice i pridjeve u nominativu, a ῥήματα glagole, što uzeto u cjelini potpuno odgovara definiciji **subjekta** i **predikata** u rečenici. S tim u vezi izvršio je i klasifikaciju dijelova govora u osam grupa, idući od jedinica bez značenja prema kompleksnom jezičnom znaku: στοιχειῶν, συλλαβή — bez značenja; σύνδεσμος, ἄρθρον — sa značenjem jedino u spoju imena i glagola; ὄνομα, ῥήμα, λόγος — s vlastitim značenjem. Πῶσις se u ovoj podjeli pripaja značenjskim jedinicama, iako je deskriptivno načelo kojim se označava svaki otklon od osnovnog oblika riječi: za imena to su kosi padeži, broj i izvedenice (pridjev i prilog), a za glagole vrijeme (osim prezenta), način i glagolske izvedenice.

Općenito uzevši Aristotelov rad na jeziku sinteza je Platonovih i sofistčkih elemenata, ali u naročitom svjetlu teleološke filozofske koncepcije njegova je vrijednost u sveopćoj sistematizaciji i postavljanju čvrstih obrisa gramatičkim pojmovima (ὄνομα, ῥήμα, πῶσις) i vrstama riječi, usprkos činjenici da sam Aristotel nikad nije stvorio vlastitu gramatičku teoriju.

2.1.3. Stoici

Slijedeći važan korak ka formiranju gramatičkog sustava učinili su stoici, premda ni oni nisu bili gramatičari nego filozofi. Logika u stoičkom filozofskom sustavu zauzima središnje mjesto jer se njome dolazi do spoznaje svjetskog uma koja je moguća zato jer je i čovjekov um njegov dio. Logika ima dvije discipline: dijalektiku (ἐπιστήμη τοῦ ὀρθῶς διαλέγεσθαι) i retoriku (ἐπιστήμη τοῦ εὖ λέγειν). Valjani jezični iskaz izraz je valjanog mišljenja, pa će se stoici osobito baviti konstituiranjem kategorije mišljenja i u skladu s time formalizirat će kategorije izraza. Budući da zastupaju ideju o izomorfizmu značenja i izraza, prirodno je da njihovu semantičku vezu tumače kao etimološku, tj. φύσει. Etimologija ostaje i dalje spekulacija kao u *Kratilu*, ali s jednom novinom. Uvodi se pojam **anomalije** u slučajevima nepodudaranja izraza i značenja te se pokušava, kako je već spomenuto, takve riječi dovesti u vezu sa semantičkim primitivi-

ma koji imaju s izrazom vezu φύσει i proglasiti ih derivacijama. Analiza značenja izvršena na jezičnom materijalu sada već razlikuje jezični znak s dijelovima označitelj (σημαίνων) i označeno (σημαινόμενον), te na drugoj strani označeni fenomen (τυγχάνων). Jedan dio logike proučava σημαινόμενον, kamo pripadaju učenje o padežima, vremenima i vrstama, a drugi dio σημαίνων, znači morfologiju i fonetiku, zajedno s poetikom i retorikom. Budući da su za stoike τόπος περι σημαινόμενον i τόπος περι φωνῆς dva različita pristupa jeziku, još se ne može govoriti o stvaranju jedinstvene gramatičke discipline. Najveća zasluga stoika je u sužavanju pojma πῶσις koji postaje gramatički *terminus technicus*, pošto mu je sadržaj ograničen samo na imensku fleksiju, tj. na pet padeža: ὀρθή (ili εὐθεία πῶσις), γενική, δοτική, αἰτιατική u opoziciji ὀρθός (*rectus*) i πλάγιοι (*obliqui*). Peti padež nije izdiferenciran, pa se ne zna da li se radi o vokativu ili adverbu. (Imena padeža kao i sam naziv padež nepouzdanog su porijekla najvjerojatnije metonimijskog.) Zatim je izvršena velika klasifikacija predikata (κατηγορημα)⁵ sa stajališta značenja koja je bila okvir za stvaranje (grčkog) glagolskog sustava u slijedećim generacijama. Stoici razlikuju tri vrste predikata prema shemi: A (nominativ) uzrokuje nešto (predikat) s obzirom na B (kosi padež): σύμβαμα ὀρθον (tranzitivni predikat) i σύμβαμα ἕπιον (ima pasivni element ὑπό), οὐδέτερον (neutralan predikat izražava samo ποίησις, kao 'živjeti') i ἀντιπεπονθόν (refleksivni glagol), kasnije poznata kao tri glagolska stanja ἐνεργητική, παθητική i οὐδέτερον (medij). Druga vrsta podjele je na σύμβαμα (predikat uključuje subjekt u nominativu) i παρασύμβαμα (bez subjekta u nominativu, kao 'Žao mi ga je.'). Zanimanje za kategoriju vremena proizlazi iz razmatranja logičkih zaključaka koji dopuštaju samo prezent, jer istinitost ili neistinitost jest sada. Ostala vremena osim prezenta (ἐνεστὼς παρατατικός) su imperfekt (παρωχήμενος παρατατικός) također nesvršen, gotova sadašnjost tj. perfekt (ἐνεστὼς συντελικός) i svršena prošlost (τέλειος παρωχήμενος), dok za aorist i futur nije posve jasno kako su tretirani.

Stoici su svojim formalnim pristupom logici stvorili temelje gramatičkom sustavu u 3.st.pr.n.e. (Zenon, Hrisip, Diogen Babilonjanin), mada se ne može pouzdano reći kako je taj proces tekao i kakve su zasluge pojedinaca jer nedostaje autentičnih tekstova, a iz komentara i djela kasnih helenističkih interpretatora nemoguće je točno razlučiti određene utjecaje i slojeve bogate glotološke tradicije ili ustanoviti pravi sadržaj gramatičkih termina koji su često puta višeznačni.

2.2. Gramatika u helenizmu

Filološki rad aleksandrijskih gramatičara skiciran je već u uvodnom dijelu, a ovdje valja spomenuti samo glavne momente. Generacije aleksandrijskih pjesnika—učenjaka do sredine 3.st.pr.n.e. bile su zabavljene sređivanjem ogromne bibliotečne građe i obradom uzornih književnih djela prošlosti (ἐρμηνεία τῶν ποιητῶν). Teško je uspoređivati i ocjenjivati rad pojedinih filologa kad svaki od njih svojim djelom nasljedenoj baštini dodaje nešto novo, pa je rad starijih pionirski, i stoga originalniji, a mlađih dublji, znanstveniji i zbog toga kvalitetniji. Budući da im je glavni vrijednosni kriterij bio starost, Homer je tako prvi i najcijenjeniji predmet proučavanja svakog filologa. Ostavljajući po strani estetsku kritiku najveću pažnju posvećuju kritici teksta, zatim egzegezi, tumačenju glosa, metričkoj analizi, pisanju sažetaka djela, klasifikaciji po književnim vrstama, utvrđivanju kronologije i stvaranju kanona najboljih pisaca.

5 Cf. Pfeiffer 1970, 331.

2.2.1. Akmé aleksandrijske filologije

Premda se formalni okvir filologije nije mijenjao u slijedu naraštaja, ipak se opaža gašenje vlastita pjesničkog žara u korist znanstvene analize književnih djela, pa tako ἀκμή antičke filologije nastupa s Aristofanom iz Bizantija i Aristarhom iz Samotrake na prijelazu u 2.st.pr.n.e., dvojicom filologa čija je produkcija golema, interesi svestrani, a pjesnička aktivnost više nije nikakva. Sva dostignuća filozofa u jezičnim istraživanjima za starijih filologa nisu bitno nadopunjavana, niti su pisane monografije o jeziku. U kritici tekta, jednoj od glavnih filoloških aktivnosti koja se bavi uspoređivanjem i prepravljanjem izdanja tekstova, Aristofan i Aristarh zapazili su princip pravilnosti (**analogije**) u grčkoj deklinaciji. Formirali su κανόνες uvjeta analogije i to su: isti rod, padež, završetak i broj slogova. Budući da su obojica prvenstveno filolozi, pisanje lingvističkih rasprava o fleksijskim paradigama uopće ih ne zanima. To će tek biti interes Aristarhových učenika (ne zna se točno kojih). Oni formiraju nauku o oblicima na osnovi analogije čije je načelo da se fleksijski obrasci oblikuju pošto se grupiraju riječi istih temeljnih oblika, tj. one koje su iste s obzirom na kanone uvjeta analogije. Vrhunac aleksandrijske filologije pada u doba polaganog slabljenja kraljevine Ptolemejevića. U 2.st.pr.n.e., za vrijeme strahovlade Ptolemeja VIII. Euergeta (!) nastupa *secessio doctorum*. Najbolji Aristarhovi učenici i ostali znanstvenici bježe iz Egipta da bi pronašli utočište na drugim mjestima egejskog svijeta baš u vrijeme kad jačaju i postaju kulturni centri Pergam, Rod i Rim. Posljedica toga je prva kriza aleksandrijske filologije koja će međutim, imati i svoje prednosti.

2.2.2. Pergam

Mala kraljevina Atalovića stvorena je sredinom 3.st.pr.n.e. Njen glavni grad Pergam prerasta u kulturno sjecište umjetnosti, filozofije, prirodnih znanosti i filologije (uz knjižnicu) sve dok se 133. godine kultura nije stopila s Rimom. Pergam nikad nije dostigao slavu Aleksandrije, no nije niti bila namjera vladara Eumena II. da osnuje Aleksandriji konkurentnu školu. Kako su prvi znanstvenici došli u Aleksandriju na poziv kralja, tako je i Kratet iz Mala, stoički filozof došao u Pergam. I Pergamu je također trebalo gotovo stoljeće da dosegne pravi zamah u 2.st.pr.n.e. u nekoliko generacija Kratetovih učenika. Novost je u širokoj upotrebi štavljene kože za pisanje τὰ μέμβρανα Περγαμενά koja je gotovo potisnula egipatski papirus. Iako slične po načinu nastanka, obje metropole razlikuju se po duhovnim tradicijama koje nasljeđuju. Aleksandrija se razvija na temeljima Aristotelove peripatetičke filozofske škole i Platonove Akademije, a Pergam u stoičkoj tradiciji. U Pergamu tako stoici, Kratetovom zaslugom nazvani κριτικοί, interpretiraju literarnu baštinu u duhu **alegorizma**. Povijest alegorizma je vrlo stara i počinje s prvim apologetima Homerovih spjevova u 6.st.pr.n.e. preko Metodora iz Lampsaka do stoika. Ona počiva na etimologiji koja je, kako je već prikazano, sastavni dio stoičke filozofije jezika. Stoici se etimologijom služe u tumačenju glosa nekog pjesničkog djela. Kad glosama ustanove istinsko značenje, što je moguće jer su riječi i značenja u vezi φύσει, smještaju ih u kontekst i otkrivaju pravi smisao književnog djela. Budući da je λόγος skriven u svemu, tako se i istina u književnom djelu krije s onu stranu vanjske forme. Ispravnu kritiku zbog takva tumačenja uputio im je Ciceron (*de nat. deor. I 41*):

»Chrysippus...vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accomodare ad ea quae ipse...de deis immortalibus dixerat, ut etiam veterrimi poetae...Stoici fuisse videantur.«

Već su stariji stoici (Zenon, Hrisip), stvarajući sistem formalne logike, unaprijedili jezičnu teoriju definirajući gramatička pravila i termine. Njihova glavna teza o izomorfnosti značenja i jezičnog izraza dokazivana je etimologijama, a u slučajevima nepoklapanja uveden je pojam anomalije. Kratet iz Mala primjenjivao je znanje kako svojih prethodnika stoika tako i iskustva aleksandrijskih kolega pišući sistematične studije o riječima i značenjima unutar književne egzegeze. Upravo na tom području, kao i Aristarh, njegov suvremenik, posvetio se anomaliji kao izuzetku u teoriji o adekvaciji izraza i mišljenja. Da su pergamski κριτικοί nazvani anomalistima, a aleksandrijski γραμματικοί analogistima, kao i priče o njihovoj zavađenosti (inače u literaturi prenađavane), najviše nam je poznato iz kasnijih rimskih izvora Varona i Gelijsa. Sigurno je pak da su i Kratet i Aristarh još uvijek bili filolozi a ne gramatičari i da njihova rasprava nije bila »rat« dviju suprotnih gramatičarskih škola već polemika kratkog vijeka. Kratet nije pobijao princip analogije općenito da bi ustanovio svoj vlastiti (anomaliju), nego ga je kritizirao utoliko što je bio manjkav. Zanimljivo je da se jedino u Varonovu *De lingua Latina* koristi pojam anomalije u smislu izuzetka u fleksijskoj paradigmi, a ne u stoičkom originalnom smislu.

2.2.3. Akmé gramatike

Secessio doctorum započeta potkraj Aristarhova života (i sam je umro na Cipru) oko 144. pr.n.e. za napredak gramatičke teorije bila je od velike važnosti. Aristarhovi učenici razmijelili su se po čitavu grčkom svijetu i Rimu pronoseći kulturu kao οἱ παιδεύσαντες πάντας τοὺς Ἕλληνας καὶ βαρβάρους. Među njima je i Dionizije Tračanin najvažnija i najspornija figura za kojeg se zna da je djelovao na Rodu. Taj je otok jedno od rijetkih mjesta u doba helenizma koje je sačuvalo svoju političku i kulturnu samostalnost. Kao pravi grčki polis, Rod je centar filozofije i retorike sa živom peripatetičkom i stoičkom tradicijom kojoj se u 2.st. pridružuju izgnani filolozi.

Dionizije Tračanin je bio tipični aleksandrijski filolog, prvenstveno tumač Homera. Stoga je opravdana sumnja suvremenih filologa u autentičnost Τέχνη γραμματική, prvog gramatičkog priručnika u današnjem smislu, sačuvanog pod njegovim imenom. Razlozi za sumnju nisu samo komparativno–povijesne prirode (kao, na primjer, da se takva gramatika ne spominje nigdje u jezičnim raspravama Dionizijevih suvremenika), nego se tiču i kompozicijske nekoherentnosti same knjižice od svega pedesetak stranica. U njoj je sadržana najstarija sačuvana definicija gramatike:

»Γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς καὶ συγγραφεύσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων«

koja očigledno stoji u vezi s aleksandrijskom tradicijom i obuhvaća μικρὰ γραμματική — osnovno znanje pisanja i čitanja i μεγάλη γραμματική — spoznavanje iskustva pjesnika. Zbog već spomenutih slabosti i čudne okolnosti da je to jedino cjelokupno sačuvano djelo antičke gramatike, neki istraživači pripisuju samo prvi dio gramatike Dioniziju, a ostali dio smatraju da je nastao kasnije u doba gramatičara kompilatora u 2.st.n.e. Bilo kako bilo, Τέχνη γραμματική prva je prava **deskriptivna gramatika** grčkog jezika i za nas dokaz da se gramatika potpuno oslobodila filozofskog pristupa. To je vidljivo po tome što je osam dijelova govora definirano formalno, tj. sa stajališta morfologije, pozicije i funkcije prema ostalim riječima, dok se značenje uzima u obzir samo iznimno. Sintaksa kao ni semantika ne ulaze u klasični gramatički priručnik. Tek u 2.st.n.e. slava prvog sintaktičara pripada aleksandrijskom gramatičaru Apoloniju Diskolu.

Osim *secessio doctorum*, posrednog uzročnika bržeg i kvalitetnijeg razvijanja tehničke gramatike, važan poticaj dala je i ekspanzija rimske države koja je sve više privlačila

filologe i znanstvenike. Tokom 1.st.pr.n.e. nastaje niz tehničkih gramatika sličnih Tračaninovoj. Uz to se širi područje interesa, pa se javljaju specijalizirane rasprave o sintaksi, studije o upotrebi κοινή, koje rezultiraju stvaranjem **normativne gramatike** nazvane Τέχνη περι ἑλληνισμοῦ. Važnost problema jezične upotrebe primjećuje se i na primjeru novog i zanimljivog tretiranja etimologije. Istraživanje etimona prestaje biti sredstvom spoznavanja prirode jezičnog fenomena, tj. odnosa označitelj–označeno, nego postaje kriterij kojim se određuje pravilna upotreba grčkog jezika (ἑλληνισμός)⁶. Taj novi aspekt proučavanja jezika posljedica je dijelom društvene situacije, a dijelom razvoja jezika. Uska veza grčke i rimske kulture različitog jezičnog izraza u 1.st.pr.n.e. nametnula je potrebu za formuliranjem eksplicitnih pravila jezične upotrebe grčkog jezika ne samo za Rimljane nego i za govornike grčkog, jer se svojim razvojem κοινή sve više udaljavala od onog uzornog antičkog, jezika književnosti 4.st.pr.n.e.

3. ZAKLJUČAK

Nekoliko trenutaka je ključno za stvaranje gramatičke discipline u antičkoj Grčkoj. Prvi je pojava Platonove filozofije jezika. Njome je iskustvo o jeziku pretvoreno u τέχνη, spoj teoretskog znanja i iskustva, kako ga definira Aristotel:

»γίγνεται δὲ τέχνη, ὅταν ἐκ πολλῶν τῆς ἐρμηνείας ἐννοημάτων μία καθ' ὅλου γένηται περὶ τῶν ὁμοίων ὑπόληψις.«

Sa stoicima i Aristotelom u filozofiji stvoren je sistem formalne logike na jezičnom uzorku i preko njega kategorije jezičnog izraza. S aleksandrijskim gramatičarima u 3.st.pr.n.e. u helenizmu započinje konačno odvajanje jezičnih istraživanja iz domene filozofije, ali ne još i njeno potpuno osamostaljivanje. Uzrok tome je da su prve generacije pjesnika–filologa usmjerene prvenstveno prema kritici teksta i egzegezi uzornih djela starih pjesnika, uglavnom Homera, a ne direktno prema znanstvenom proučavanju jezičnog izraza. Situacija se mijenja u 2.st.pr.n.e. kada započinje s jedne strane formiranje nauke o oblicima u djelima Aristofana iz Bizantija i Aristarha iz Samotrake, nazvanih analogistima, jer su oblikovali kanone analogije za imensku fleksiju, dok se s druge strane u Pergamu razvija izučavanje jezične upotrebe koja obiluje nepravilnostima u djelima stoičkih filozofa pod vodstvom Krateta iz Mala, nazvanih anomalistima. Nakon prve krize aleksandrijske filologije poslije smrti Aristarha, oko 144. dolazi do stvaranja prvih pravih deskriptivnih gramatika s formalnim opisom morfoloških kategorija od kojih je najpoznatija u cijelosti sačuvana Τέχνη γραμματική Dionizija Tračanina. Druga vrsta gramatikâ (Τέχνη περι ἑλληνισμοῦ) bavi se kriterijima pravilne upotrebe grčkog jezika, jer je za što bolju grčko–rimsku kulturnu razmjenu potrebno ustanoviti normativnu gramatiku. Velik broj tehničkih gramatika, specijaliziranih morfoloških, fonetičkih i sintaktičkih studija svjedoči o tome da je gramatika u kasnom helenizmu konačno postala samostalnom disciplinom.

Jedna poteškoća se uvijek mora imati na umu kad se govori o razvoju gramatike u helenizmu, a to je da su djela helenističkih filologa uglavnom sačuvana u fragmentima kao sholije i bilješke u srednjovjekovnim rukopisima ili su nam poznata po citatima i interpretacijama kasnijih rimskih gramatičara. Ovo je posljedica činjenice da aleksandrijski filolozi, diveći se staroj književnosti, nisu smatrali vrijednom znanstvene pažnje suvremenu književnu produkciju. Izvještaji koji nam i jesu sačuvani moraju se pažljivo obrađivati, jer je terminologija homonimna i teško je ustanoviti da li je, na primjer, upotrijebljena u stoičkom, Aristotelovu ili Platonovu smislu. Zbog svih tih problema ne

6 Cf. Pfeiffer 1970, 331.

može se točno kronološki prikazati tok razvoja gramatike u helenizmu nego se samo može približno rekonstruirati, što se stalno iznova i čini sa svakim novim papirusom pronađenim u egipatskom pijesku.

Bibliografija

1. H. Arens, *Sprachwissenschaft*, Orbis Academicus—Band I/6, Karl Alber Freiburg/München, ²1969.
2. Cassirer 1985 = E. Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika I (Jezik)*, Dnevnik KZNS, 1985.
3. *Current Trends in Linguistics vol. 13*, ed. T. A. Sebeok, Mouton, Paris, 1975.
4. M. Ivić, *Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, ³1983.
5. Pfeiffer 1970 = R. Pfeiffer, *Geschichte der klassischen Philologie*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1970.
6. Platon, *Kratil*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1976.
7. Platon, *O jeziku i saznanju*, Rad, Beograd, ²1988.
8. *Povijest svjetske književnosti II*, ur. V. Vratović, Mladost, Zagreb, 1977.
9. Maricki—Gađanski 1974 = K. Maricki—Gađanski, *Helenska glotologija pre Aristotela*, Zbornik matice srpske za književnost i jezik, 22/1 (1974) u nastavcima

SUMMARIUM

Ines Schaub

DE ORIGINE ARTIS GRAMMATICAE IN AETATE QUAE DICITUR HELLENISTICA

Hominum doctorum nemo fere dubitat quin linguae studium primus Graecorum Gorgias sophistes instituerit. Cuius vestigia Plato secutus est, qui non solum omnia quae a prioribus proposita essent diligenter perpendit, verum etiam in *Cratylō* illo suo novam omnino viam iniiit, cum quaerere decrevisset quae ratio inter vocabula et res vocabulis denotatas intercederet: utrum naturali quodam nexu cohaerent an hominum consensu. Plato et partes orationis distinctius describere conatus est, quod inceptum Aristoteles persecutus perpetuis praeceptis ordinavit. Ipse autem summo *διαλεκτικῆς* studio tenebatur, quam artem etiam stoici in explicatione et enodatione sermonis maximi momenti esse iudicaverunt ideoque circumscribendae nominum declinationi necnon casibus definiendis operam dederunt. Artis grammaticae proprie dictae, id est *Τέχνης γραμματικῆς*, primus est auctor Dionysius Thrax, qui disciplinam non modo accurate fundavit verum etiam extruxit.